

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

На правах рукопису

Омельченко Юрій Васильович

УДК 141.7

МАСИ І НАТОВПИ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ
АНАЛІЗ

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

КИЇВ–2002

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі філософії гуманітарних наук філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий керівник: кандидат філософських наук,
професор кафедри філософії
гуманітарних наук
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
Скрипка Петро Іванович

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор,
Михальченко Микола Іванович,
провідний науковий співробітник
Інституту соціології НАН України

кандидат філософських наук,
Фадєєв Володимир Борисович,
старший консультант
Інституту стратегічних досліджень

. Провідна організація: Національний технічний університет
України “КПІ”, кафедра філософії

Захист відбудеться “25” березня 2002 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.17 з філософських наук у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка за адресою: 01033, Київ, вул. Володимирська, 60, ауд. 327.

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці Київського національного університету імені Тараса Шевченка за адресою: 01033, Київ, вул. Володимирська, 58, кім. №10.

Автореферат розісланий “22” лютого 2002р

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради Касьян В.І.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ.

Актуальність.

Проблема активності мас (натовпу) особливої значущості набула у ХХ столітті. Саме тому соціальна філософія не могла бути осторонь цієї проблеми. Без філософського осмислення історична активність мас була б лише констатацією психічних особливостей, які проявляються масою в цілому чи індивідом, як складовою цієї маси. Глибинне розуміння натовпу, особливо з філософської точки зору, дає можливість заглянути у світ масової душі, що є антиподом душі індивідуальної.

Помилковою буде думка, що масовидні явища, притаманні минулому, відійшли у часи, коли натовп був єдиним засобом і рушієм суспільних змін. Сучасність дає безліч прикладів на доказ помилковості цієї думки. Лібералізовані суспільні відносини та технологічна революція, зробивши людину більшим індивідуалістом, “витіснили” масові феномени із зовнішніх проявів (барикади, страйки, багатотисячні мітинги) у прояви “підпільні”. Саме таким терміном слід означувати натовпи, полишені ідеологічної опори і збазовані лише на відчутті ліктя. Таким є натовп на дискотеках, на великих вуличних гуляннях чи на шоу-програмах, зорганізованих апологетами масової культури. Натовп, яким би він не був, революційно налаштованим чи просто деідеологізованим, має дуже схожі характеристики з певними відмінностями, в основі яких лежать часово-просторові атрибути.

Слід зазначити, що проблема масових явищ здебільшого розглядалася соціальною психологією. Саме соціальна психологія першою звернулася до аналізу причин і наслідків активності мас. Було визначено головні принципи, за якими відбувається згуртування індивідів у маси й натовпи, було розмежовано самі поняття “маса” і “натовп” та проаналізовано ті психологічні фактори, які діють у подібних утвореннях.

Проте вже у перші десятиліття ХХ століття проблема мас виходить із чисто соціально-психологічних рамок і стає об’єктом філософського аналізу. Це було спричинено декількома чинниками. По-перше, процес революційності набував усе більшого розмаху і лише психологічні пояснення були не достатньо повними для цілісного розуміння проблеми. По-друге, на арену історії вийшли маси іншого гатунку, аніж ті, які спричиняли соціальні зрушення ще в період Великої французької революції. Вихід цих мас був пов’язаний із швидким розвитком міст та ростом промислового виробництва, що вимагало великої кількості нових працівників, які вербувалися із середовища селянства та із представників маргінальних груп. По-третє, разом із ростом виробництва швидко зростав і матеріальний добробут. Це ще в більшій мірі сприяло насиченню міст елементами, що втратили зв’язок із традицією. По-четверте, виникла ціла система управління цими масами, що передбачала соціально спрямовані методи контролю, нагляду і маніпулювання. По-п’яте, почали виникати, а далі й давати свої плоди, масові ідеології, розраховані на легкість сприйняття і на швидку зворотну реакцію. Ці ідеології лежали в основі виникнення масової свідомості, явища, притаманного лише двом останнім століттям.

Самі масові явища почали набувати глобального характеру. Маси втрачали свої національні та професійні ознаки. Почали утворюватися наднаціональні утворення, такі, як наприклад, класи. Для аналізу всіх цих новітніх викликів часу однієї лише психології було вже недостатньо і проблема мас і натовпів перейшла в міждисциплінарну сферу досліджень.

Інтерес до проблеми мас і натовпів у соціальній філософії розвивався декількома шляхами. Маси досліджувалися через їхню соціально-економічну активність, через класову приналежність (марксизм); через проблему втрати гуманістичних основ життя (екзистенціалізм, персоналізм); через аналіз тоталітаризму як породження ери мас (Франкфуртська школа, неомарксизм тощо); через проблему маніпуляції масовою свідомістю та через “генеологію влади” (постструктуралізм тощо). Сьогодні інтерес до цієї проблеми не зник. Навпаки, активно досліджуються і впроваджуються методи впливу на масову свідомість (реклама, пропаганда, паблік рілейшнз). Дисертаційне дослідження покликане узагальнити досвід минулих наукових розвідок, актуалізувати питання тотального характеру впливу на масову свідомість у сучасних умовах, репрезентувати новий, антиманіпулятивний погляд на проблему мас і натовпів та виявити механізм здійснення процедур контролю та нагляду над масами, що виникли й розвиваються у

глобальних масштабах. Значимість дисертаційного дослідження полягає також у проведенні чіткого розмежування понять “маса” і “натовп” в історичному та філософському плані і в простеженні наповненості обох понять ідейним сенсом. Дисертація містить великий конкретно-історичний матеріал, що слугує кінцевій меті дослідження. Окрім того, актуалізовано проблему морфології мас і натовпів, доповнено вже наявні теорії та запропоновано новий елемент масового суспільства – публіку, яка на сьогодні є ключовим чинником існування мас за умови тотальної маніпуляції та за умови розмитості меж натовпів і мас у їхньому класичному розумінні.

Ступінь розробки проблеми

Дослідження активності мас і натовпів розпочалися в кінці XIX століття і були спричинені такими факторами, як революційність широких мас, зростання міст і швидка міграція до них сільського населення з втратою традиційних цінностей і традиційного способу життя, розвиток соціалістичних, атеїстичних та різних похідних від них ідей, таких, наприклад, як анархізм, розвиток психології, в тому числі і соціальної, відчуття приходу нового, ще незнаного до цього масового суспільства, та потребою в розумінні головних засад цього явища.

Першим дослідником мас і натовпів, особливо їхніх соціально-психологічних особливостей, був французький соціолог, соціальний психолог і філософ Г.Лебон. Йому належить аналіз “масової душі”, опис основних чинників, що впливають як на утворення натовпів і мас, так і на позицію індивіда в таких утвореннях. По суті, Лебоном було визначено головні постулати теорії мас і натовпів, які в подальшому розвивалися й іншими вченими та філософами. Слід відзначити, що лебонівська теорія дала поштовх як для соціально-психологічних досліджень мас і натовпів, так і для філософського осмислення цієї проблеми.

Соціально-психологічні аспекти мас і натовпів розглядалися в працях З.Фрейда, який вперше розмежував маси на природні (натовпи) і штучні (церква, військо), на тривалі (народи, нації) і нетривкі (бунти, революції), на гомогенні (з однорідними елементами) і негомогенні (різноелементні); Г.Тарда, який аналізував явище зараження та його дію в натовпі; Е.Фромма, який досліджував проблему агресивності та деструктивності людини і маси в епоху тоталітарних режимів; Т.Адорно, який аналізував психологічні чинники, що сприяють таким явищам як конформізм і авторитаризм; В.Райха, що досліджував психологію мас в контексті фашистського режиму; О.Кабанеса і Л.Насса, які на прикладі подій Великої французької революції провели глибокий соціально-психологічний аналіз активності натовпів в періоди революцій; В.Франкла, який досліджував масову поведінку в умовах концентраційних таборів. Окрім цих авторів, певні узагальнення по проблематиці мас і натовпів зробив французький соціопсихолог С.Московічі. Цікавими в цьому плані є наукові розвідки учня Ч.Ломброзо С.Сігеле, який досліджував поведінку натовпу крізь призму криміналістики і з позицій теорії про вроджену злочинність.

Проблема, що досліджується в дисертації, має досить різноманітне ідейне наповнення. Що ж стосується соціально-психологічних її аспектів, то тут потрібно наголосити на ряді особливостей, притаманних літературі з проблематики мас і натовпів.:

занадто сильна психологізація питання про причини утворення мас і натовпів та про роль індивіда в натовпі (З.Фрейд);

приписування масам і натовпам лише негативних якостей (особливо у О.Кабанеса, Л.Насса, Г.Тарда і С.Сігеле);

розгляд проблеми через аналіз тоталітарних режимів у Європі (Т.Адорно, Г.Арендт, Е.Фромм, В.Райх, В.Франкл).

Серед західних соціологів і філософів, які досліджували маси і натовпи, були Г.Зіммель, П.Сорокін, Ф.Ар’єс, М.Горкгаймер, Ш.Ейзенштадт, К.Мангейм та багато інших. Г.Зіммелью, зокрема, належить аналіз мас через розвиток соціальної диференціації, а також, дослідження про моду, як про явище, притаманне масовій культурі і масовій свідомості. Г.Адорно і М.Горкгаймер аналізують дію такого сучасного масового явища як культуріндустрія, що постає як символ сучасності. Г.Арендт знаходить причини тоталітаризму у несвоечасності, або, точніше, у запізній реакції на появу масової людини, що й стала головним чинником тоталітарних режимів у минулому столітті. Аналіз маси–апарату міститься у К.Ясперса. Відчутний внесок у теорію мас і

натовпів зробив і Е.Канетті, чия теорія стоїть на межі психології і філософії і є цікавою з точки зору нетрадиційності підходів. Така нетрадиційність має місце і в роботах Р.Генона, Ю.Еволи, Г.Маркузе, праці яких мали безпосереднє відношення до проблематики мас і натовпів.

Загальна характеристика причин появи та ролі мас і натовпів в історії ХХ століття, аналіз чинників, що стояли за епохою мас, міститься у творах К.Мангейма, Й.Гейзенга, А.Вебера, Е.Мун'є, Х.Ортеги-і-Гассета. Специфічний погляд на дану проблему через аналіз соціально-економічних причин міститься у К.Маркса, Е.Гобсбаума, Ш.Ейзенштадта, праці яких присвячені проблемі революції.

Аналіз штучних мас (без віднесення їх саме до фрейдівської класифікації) має місце в працях Г.Бемера, Г.Ч.Лі, Т.Лейна, А.Фроссара (церква, монастирі), К.Клаузевиця (військо), М.Фуко, К.Бодло, Р.Естабля (школа, лікарня, в'язниця). Проблема маніпуляції штучними масами і масами взагалі розглядається у творчості А.Грамші, Д.Карнегі та багатьох інших. У російських дослідженнях цієї проблеми провідні місця займають Ю.Левада, С.Кара-Мурза, А.Цуладзе, Є.Доценко та інші. В Україні спостерігається недостатність подібної літератури, але деякі дослідження все ж ведуться через аналіз публік рілейшнз та технологій виборів (Г.Почепцов, В.Королько, В.Бебик). Вплив на маси під час виборів аналізується і російськими дослідниками А.Максимовим, А.Поніделком, А.Лукашевим та іншими. Вплив засобів масової інформації та маніпуляція свідомістю до певної міри аналізується у творах Е.Тоффлера.

Відчутний внесок у розуміння питання про причини та наслідки ери мас зробили О.Шпенглер, А.Тойнбі, М.Шелер, М.Штірнер, Ж.Желев, М.деУнамуно та інші. Особливе місце посідають і праці теоретиків і практиків тоталітарних режимів А.Гітлера і А.Розенберга.

Проблема співвідношення бунту і революції була висвітлена у працях А.Камю та російських мислителів М.Бакуніна, М.Бердяєва, М.Данилевського, П.Кропоткіна, П.Ткачова, Л.Толстого та інших. В Україні ця проблема, здебільшого, знаходить відображення в художній літературі. Серед письменників, які зображали причини і наслідки бунтів в Україні були Т.Шевченко, П.Куліш, М.Коцюбинський, П.Мирний та інші.

Отже, всі згадані джерела, в яких розробляється проблематика мас і натовпів, можна розділити на такі групи: 1) соціально-психологічна література; 2) дослідження по проблемі історичної активності мас; 3) аналіз ролі мас і натовпів при тоталітаризмі; 4) дослідження по історії і теорії різновидів штучних мас; 5) дослідження по технологіям і практикам маніпуляції масовою свідомістю. Окрім цих джерел, певні дослідження і висновки містяться в літературі, яка лише побічно стосується конкретно проблематики мас і натовпів, а більше аналізує соціально-філософські та світоглядні орієнтири людства в епоху мас.

Мета і завдання дослідження

Мета і завдання дослідження полягають у тому, щоб дати глибокий аналіз проблеми мас і натовпів у соціально-філософських концепціях ХІХ-ХХ століть, показати природу масових явищ, через аналіз теорій мас і натовпів вийти на проблему маніпуляції масовою свідомістю, розкрити евристичні можливості цих теорій, довести їхню роль як адекватного інструменту для розуміння масових процесів.

Для досягнення окресленої мети планується вирішити наступні завдання:

проаналізувати теорії мас, розкрити зв'язок багатьох соціальних факторів, що спричинили появу масового суспільства;

вивчити форми існування мас і натовпів в історії;

розкрити морфологію мас і натовпів;

вивчити методи муштри, підкорення, нагляду та покарання, що існують в штучних масах для утримання їхньої цілісності;

проаналізувати механізми руйнації цілісності у масах і натовпах;

показати, яким чином здійснюється маніпуляція свідомістю за сучасних умов.

Об'єктом дослідження є соціально-філософські концепції мас ХІХ-ХХ століть.

Предметом дослідження виступають евристичні можливості соціально-філософських концепцій мас у світлі реалій масового суспільства.

Теоретична і методологічна основа дослідження

Методологічною основою наукової роботи є ідея синтетичного теоретизування, при допомозі якої різноманітні дослідження, що мають відношення до гуманітарних наук, не протиставляється одне одному, а доповнюють одне одного для формування загальної картини бачення проблеми. Використовується також і конкретно-історичний метод. Широке застосування отримав психоаналітичний метод та системний метод.

Наукова новизна дослідження визначається тезами, що виносяться на захист:

Досліджено витоки теорій мас і натовпів.

Проаналізовано передумови виникнення масового суспільства.

З'ясовано міждисциплінарний характер теорії мас і натовпів.

Доведено, що поряд із церквою і військом до штучних мас належать школи, медичні заклади, в'язниці, управлінський апарат (маса-апарат). Штучні маси розглядаються через призму здійснення контролю, нагляду і муштри для підтримки ідентифікації в масі.

Виведено наявність сучасного посткласичного різновиду мас – публіки, що є кінцевим продуктом розвитку епохи мас.

З'ясовано головні принципи маніпуляції масовою свідомістю, такі як міфотворчість, стереотипізація тощо.

Проаналізовано ряд практик маніпуляції масами і доведено наявність тотального характеру маніпулювання.

Теоретична і практична значимість

Теоретична значимість дисертаційної роботи полягає у тому, що в ній зроблено спробу розглянути проблему мас і натовпів з точки зору соціальної філософії, взявши за основу цілий ряд міждисциплінарних зв'язків, які існують при вивченні даної проблеми. Крім цього, в дисертаційній роботі має місце не вузько спеціалізований розгляд мас і натовпів, а широкий аналіз із застосуванням значного конкретно-історичного матеріалу. Матеріали дисертації можуть бути використані в лекційних курсах і на семінарських заняттях по соціальній філософії, соціології, психології, політології, в спецкурсах для студентів та слухачів вузів по підготовці державних управлінців.

Апробація результатів дисертації

Матеріали дослідження пройшли апробацію в ході виступів на аспірантському семінарі філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (листопад 2000 року), на науково-практичному семінарі "Проблема маніпуляції масовою свідомістю за сучасних умов" на кафедрі філософії гуманітарних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка (квітень 2001 року) – тези не публікувались; на Днях науки філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (квітень 2001 року) – тези опубліковані у "Віснику Київського національного університету імені Тараса Шевченка"/Філософія. Політологія. Випуск 36.

Публікації

За змістом дисертації опубліковано три наукові статті у фахових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура дисертації

Робота складається із вступу, двох розділів, висновків і списку використаних джерел. Повний об'єм дисертації 180 сторінок. Список літератури містить 124 джерела (7 сторінок).
ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ.

У вступі розкривається актуальність теми, ступінь її розробки, формулюються мета і завдання, об'єкт і предмет дослідження, обґрунтовується наукова новизна, визначаються методологічні і теоретичні основи дослідження, теоретична і практична значимість роботи, а також апробація результатів дослідження.

Перший розділ "Маси і натовпи в соціальній філософії кінця XIX - початку XX століття" присвячений вивченню історії проблеми мас і натовпів, визначенню теоретичних позицій і напрямків, науковому розмежуванню понять "натовп" і "маса" та аналізу природних мас.

У підрозділі 1.1. "Зародження теорії натовпу" дисертант показує, що інтерес до проблематики мас і натовпів виник у XIX столітті і був тісно пов'язаний із становленням соціальної психології. Родоначальником досліджень у цій сфері був французький мислитель Г.Лебон, що дав виключно повну картину "масової душі" як явища, протилежного душі індивідуальній. Серед психологічних рис натовпу особливу увагу він приділяв схильності до активної дії, анонімності, деструктивності та агресивності, швидкому зараженню руйнівними ідеями, розчиненню індивідуальності в натовпі, легковірності та податливості зовнішнім впливам, визнанню над собою вождів, що виступають у ролі "гіпнотизерів" натовпу, емоційності, імпульсивності, нестійкості, перебільшенню загрози, нетерпимості і консерватизму. Натовпи виявляють схильність до тимчасових, спрощених ідей і заперечують основні ідеї і парадигми. Індивід, який у натовпі втрачає самість, здатний до фанатизму, жорстокості та безумовного підпорядкування вождеві.

Дисертант аналізує перші відомі класифікації мас і натовпів (різнорідні та однорідні, анонімні та неанонімні) і бере за відправну точку класифікацію З.Фрейда на природні та штучні маси.

Автор дисертаційного дослідження аналізує передумови приходу ери мас. Серед них: структурування натовпів, розвиток демократії, зростання міст і розшарування традиційних соціальних груп, міграція населення, його неконтрольований ріст, отримання максимальних матеріальних щедрот у зв'язку із технологічною революцією. Ці процеси призвели до зменшення активності натовпу та до появи мас і масової свідомості, що стали єдино можливим чинником формування світогляду індивіда в процесі соціалізації. Наслідком появи масового суспільства стали розвиток освіти, ліберальна демократія, експериментальна наука і, поряд з ними, ідеї рівності та революційності. В дисертаційному дослідженні виділяється п'ять напрямків еволюції до масового суспільства: 1) зміна концентрації задоволення потреб (споживацтво, комфортність); 2) зміна парадигми влади над масами; 3) втрати впливовості традиційних цінностей і релігійних вірувань; 4) трансформація ідей соціальної рівності через ілюзорну рівність члена маси; 5) розчинення індивіда в масі в процесі соціалізації.

В дисертації пропонується аналіз мас у формуванні тоталітарних режимів та доводиться деструктивна роль мас в історії XX століття.

Підрозділ 1.2. "Філософське та соціально-психологічне осмислення деструктивності натовпів" присвячений аналізу психологічних чинників, що діють у натовпі. Даний аналіз розширює коло бачення проблем, дає можливість глибше зрозуміти питання та системніше підійти до означених тем.

Автор дисертації дає визначення натовпу як колективно-психологічного феномену. Натовп може бути агресивним, захопленим, панічним. Його дія обмежується чисельністю та простором, проте як явище натовп є постійним і може діяти в межах різних соціально-історичних структур. За умов нестабільності та підриву ціннісних основ суспільства, натовп набуває злочинного характеру і діє лише в руслі емоційного екстремізму. Серед чинників такої поведінки зазначаються: 1) антропологічний склад натовпу; 2) переважання в натовпі схильностей до руйнації, що базуються на потязі до інстинкту смерті; 3) відчуження; 4) тваринна природа людини та прояв колективного несвідомого.

Дисертант також аналізує таке психологічне явище як паніка, що призводить до розриву ідентичності в натовпі. Паніка спричиняється страхом, забобонами, божевіллям (масовим психозом), чутками. У паніки є два наслідки - розпад натовпу та терор. Перше явище добре виявляється в арміях, що терплять поразки, а друге - є відповіддю натовпу на загрозу свого розпаду. У періоди паніки важливу роль відіграють харизматичні особистості, що здатні об'єднати роздроблені елементи натовпу та повернути їх до стабільного стану.

У підрозділі 1.3. "Бунт і революція. Історична активність природних мас" автор аналізує такі соціальні явища, як бунт і революція. Дисертант розглядає бунт як стихійний рух несприйняття існуючих моральних, сакральних та соціокультурних цінностей, що призводить до швидкої активізації великих груп людей і до агресивних та невмотивованих дій, що тягнуть за собою

глибокий руйнівний слід. Бунт є явищем ірраціональним, він не має кінцевої мети. Його спрямування - руйнація символів та ідолів, протест проти системи суспільних відносин. Бунт є однією із ранніх форм масової протидії гнобленню або порушенню природних прав. Головними рисами бунту автор називає: 1) стихійність; 2) нетривалість; 3) відсутність логічного завершення; 4) анархічність; 5) відсутність програми та групи лідерів чи партій, що здатна створити програму. Ранні бунти були притаманні лише натовпам. У процесі переходу натовпу на маргінальні позиції сама ідея бунту заради бунту втратила цікавість для широких мас, а бунтарство стало привілеєм розрізнених інтелектуальних протестних груп.

Дисертант аналізує бунт крізь призму етнічних та ментальних особливостей. Автор досліджує творчу спадщину російських мислителів-бунтарів М.Бакуніна, П.Кропоткіна та інших. Дисертант доходить висновку, що: 1) бунт завжди був спрямований проти конкретних винуватців гноблення, а не проти основ суспільних відносин; 2) стихія бунту ніколи не спрямовувалася проти сакральних інститутів, проти віри та її символів; 3) ірраціональний характер бунту на Русі пов'язаний із глибокою релігійністю самих слов'ян, їх вірою в справедливість.

Революція, на відміну від бунту, набагато глибше зачіпає основи суспільства. Її нігілістичний, руйнівний характер спричиняє не лише масові виступи проти гноблення, але й подальшу зміну всіх основних суспільних інститутів та й суспільного устрою в цілому. Дисертант доводить, що наслідком епохи революцій став крах класів і крах ілюзій. Падіння класового суспільства перетворило всіх у знеособлену і безструктурну масу з підвищеною мобільністю інтересів та центрів тяжіння. Тому ціннісний вакуум заповнювався такими ідеями як фашизм, комунізм, націоналізм, які за соціальну базу взяли саме аморфну і консервативну масу.

Поразка революцій, інституціоналізація засадничих принципів революційності призвели до рутинізації революційної харизми. Автор дисертації виділяє три характеристики цього процесу: 1) різні елементи робітничого класу роз'єдналися, що послабило класову свідомість мас; 2) відбулося роз'єднання між робітничим класом й інтелігенцією; 3) з'явилися нові типи міжгрупової боротьби, що відрізняються від класової боротьби класичного типу (конфлікт поколінь, етнічні конфлікти у великих містах, конфлікти на ґрунті музики, моди, спорту тощо). Поряд із цим виникли нові протестні групи, але їхній протест має локальний характер. Революційність втратила свою привабливість для мас і сповідується лише незначними групами "аутсайдерів" (расові і малі етнічні групи, безробітні, непрацевдатні тощо).

У другому розділі дисертації *"Штучні маси та проблема маніпуляції масовою свідомістю"* розглядаються вихідні принципи існування штучних мас та методи маніпулювання ними.

У підрозділі 2.1. *"Класичні види штучних мас"* дисертант доповнює фрейдівську класифікацію, змінюючи спрямованість із психологічної на соціально-філософську. Класичними видами штучних мас є армія (військо) та церква (монастир). Саме тут вперше почали запроваджуватися дисциплінарні методи впливу на масу. Ці методи сягають своїм корінням у монастирські статuti, які були пристосовані до умов постійнодіючих регулярних армій. Стосовно штучних мас уперше почали застосовувати муштру й тотальний нагляд і контроль. Дисертант аналізує історію і розвиток дисципліни як способу панування над масами, простежує вихідні принципи дисциплінарних методів із часів їх появи у монастирях до часу їхнього оформлення в загальноприйнятні норми поведінки.

У підрозділі 2.2. *"Новітні різновиди штучних мас"* дисертант доповнює класичні види штучних мас новими видами, що стали можливими внаслідок розвитку масового суспільства: школою, лікарнею і в'язницею. Всі ці види штучних мас ситуативно застосовували різні технології муштри, нагляду й контролю. Самі ці технології стали знаряддям панування над масою, засобом створення ілюзії причетності кожного індивіда до процесу суспільного розвитку. Унормування масового суспільства, підпорядкування всього існуючого певним визначеним принципам, кінцевим результатом чого повинна бути непохитність існуючого соціального порядку, на думку дисертанта, і є фундаментальною парадигмою влади над масами. Дисертант аналізує концепцію влади М.Фуко і багато в чому погоджується з його висновками. Для підтримання соціального порядку розроблено цілу низку заходів, серед яких виділяються різного роду режими, розпорядки, статuti, плани, система діловодства тощо. Всі ці заходи покликані унормувати суспільство і

запобігти будь-яким відступам від прийнятих соціальних норм поведінки, діяльності і мислення. Дисертант доводить, що для цієї мети впроваджено в дію безперервний механізм знеосіблення індивідів на кожній ділянці їхнього існування. Цей механізм наглядає, контролює і муштрує кожну людину з моменту її входження в суспільство.

Автор дисертаційного дослідження констатує, що нагляд і контроль набули глобального і тотального характеру. Будь-який відступ від запроваджених правил карається анонімним інститутом, за яким стоїть норма, а людина в процесі цього перетворюється у функцію. Над усім суспільством постає маса-апарат, що є тим наглядачем, який дає можливість функціонувати машині тотального нагляду над масою. Маса-апарат - це бюрократія, що виконує роль таємного поводиря мас. Сам апарат також є лише функцією, що спирається на статuti, розпорядження і стежить за їхнім дотриманням.

Відносно штучних мас дисертант доходить висновку, що поряд із уподібненням та ідентифікацією, які ріднять індивідів у штучних масах, широкого вжитку набули і штучні методи об'єднання, серед яких особливе місце посідають дисципліна, муштра, нагляд, контроль, система покарань та заохочень. Дисциплінарна система була покликана продукувати масову людину, пропускаючи її через сітку створених владою інститутів. Дисертант доводить, що кожний елемент цієї системи відіграє свою роль у процесі знеосіблення та розчинення індивідуального і тому влада зацікавлена у безперервному функціонуванні всіх елементів цієї машини. Похідними явищами тут виступають конформізм та фільтрація на "своїх" і "чужих".

У підрозділі 2.3. "Сучасний етап розвитку мас і натовпів" дисертант аналізує сучасний стан масового суспільства і доходить висновку, що ера мас у кінцевому результаті призвела до кінця історії, або, точніше, до межичасся, тобто до стану глобальної цивілізації. Автор дисертації, слідом за К.Ясперсом, виводить сучасний вид масової людини - публіку. Мається на увазі не звична публіка як глядач, а типовий продукт сьогодення. Її основними рисами є примарливе уявлення про своє значення, підпорядкування власних думок громадській думці, яка є фікцією тощо. Публіка існувала і раніше в періоди занепаду культур. Дисертант стає на позиції О.Шпенглера й аналізує стан мас саме в ці періоди. Проте за умов замкнутості культур публіка не мала такого великого впливу, якого набула вона за умов глобалізації. Тиражування громадської думки за допомогою аудіовізуальних засобів, засобів культурної індустрії перетворило все життя на нескінчене шоу по маніпуляції масовою свідомістю. Громадська думка стала найвищою владою, проте за нею стоять сили, що приховано перетворюють думку меншості на переконання і віру широких мас. Одним із способів формування громадської думки є мода. Дисертант аналізує це явище, спираючись на дослідження Г.Зіммеля.

Аналізуючи способи маніпуляції публікою, дисертант доходить висновку, що 1) головним способом маніпуляції за сучасних умов є ЗМІ, які застосовують такі методи як міфотворчість, фабрикація фактів, викривлення реального стану речей шляхом замовчування одних фактів і загострювання уваги на інших, пробудження негативних емоцій, вибірковість інформації, нагнітання психозів, семантичні методи, психолінгвістичні методи, спрощення, стереотипізація, повторення, подрібнення інформації, сенсаційність, виривання цитат із контексту тощо; 2) для здійснення маніпуляцій застосовуються такі техніки, як паблик рилейшнз, реклама, пропаганда, в рамках яких розроблено велику кількість конкретних методик впливу на свідомість масової людини.

У *висновку* дисертації підсумовуються основні результати проведеного дослідження. Під час дисертаційного дослідження автор проаналізував соціально – філософські концепції мас і натовпів, з'ясував передумови виникнення масового суспільства та його перспективи.

Взявши за основу попередні дослідження, дисертант виявив головні характеристики мас і натовпів. Серед головних характеристик натовпу є деструктивність, спрямованість на руйнацію, агресивність, підвищена емоційність, схильність підпадати під зовнішній вплив, відчуття сили при великій чисельності, схильність до миттєвого зараження, нетривала активність, податливість до страху та неспроможність реально і тверезо оцінювати дійсність. Поряд з цими характеристиками встановлено, що натовпи виявляють протилежні за своїм змістом схильності, - до руйнації та до консерватизму. Натовпи, поряд із імпульсивністю, мінливістю, легковірністю, нетерпимістю,

однобічністю в оцінках виявляють й інший бік своєї сутності – необхідність до консервування наявної ситуації.

Для натовпів притаманними є тимчасові ідеї, думки і уявлення. Вони не спроможні до глибокого розуміння всього того, що відбувається, прагнуть діяти швидко і, часто, невважено. Натовпи потребують вождів, людей, що можуть задовольнити їхні тимчасові потреби та активізувати до деструктивної діяльності.

Натовпи є нестійкими утвореннями. Вони виникають часто спонтанно, часто в процесі зараження та об'єднання великих груп деструктивно налаштованих суб'єктів. Натовп дає можливість швидкого реагування на небезпеку як для самого суб'єкта, так і для тієї соціальної, професійної або якоїсь іншої групи, до якої він належить. Не зважаючи на свій радикалізм, натовпи, виходячи із своєї психологічної структури, не можуть надто тривалий час утримувати увагу на певній ідеології чи на певному виді діяльності. Вони, здебільшого, мають “пульсуючу” будову, часто об'єднують різноструктурні елементи, що не мають підстав для тривалої ідентифікації в середині натовпу.

Найповнішим виявом активності натовпів є бунти, заколоти, за сучасних умов – мітинги, демонстрації, вуличні ходи, стадійні та театралізовані шоу. В останній час натовпи втратили свою бунтарську та революційну спрямованість, вони, здебільшого, відійшли на маргінальні позиції в історії.

Поряд з натовпами дисертантом розглядалися і маси. Це утворення почало з'являтися внаслідок швидкого розвитку промислового виробництва, зростання міст, розшарування традиційних соціальних груп, втрати ними віковичних позицій в плані формування головних засадничих ідеологем буття. Маси, на відміну від натовпів, є тривалими утвореннями, вони мають свою свідомість, яка містить цілу систему переконань, вірувань, ідеологічних, етичних характеристик, що склалися в стереотипи.

Маси, на думку дисертанта, найдоцільніше поділяти, слідом за Фрейдом, на дві групи: природні і штучні. Природні маси – це революційні маси. Вони мають багато подібного до натовпів, різнить їх спрямованість на кінцевий результат своєї активності і повна втрата традиційних зв'язків.

Будь-яка революція, як вважає дисертант, є нігілістичною за своїм духом, вона заперечує не стільки існуючий політичний режим, скільки ті вихідні принципи, які покладені в основу соціальних відносин. Маси спочатку заперечували традиційні вірування, побут, мораль, а, вже після цього, ставили під сумнів саму потребу у дотриманні і традиційних норм співжиття та системи влади. Тому саме маси стали тим сприйнятливим ґрунтом, на якому зросли всі тоталітарні ідеології ХХ століття. Поряд з цим слід відзначити також такі риси мас, як анархічність, таврування та переслідування інших суб'єктів, що не належали до даної маси, не стільки фізично, скільки духовно.

Дисертант на прикладі декількох революцій проаналізував головні чинники активності природних мас, встановив залежність між історичною спрямованістю їхньої діяльності та тими вихідними національними, традиційними принципами, що здавна лежать в основі їхнього буття. На прикладі революцій і бунтів в Росії та на Україні, автор дисертаційного дослідження, робить висновок, що всі бунти, які мали місце в історії, були лише протестом за схемою “бунт заради бунту”, вони не спрямовувалися на докорінну руйнацію традиційних основ життя. Справжні бунти є явищами, притаманними або ж доідеологічним періодам в історії, або такими, що мають відверто антираціоналістичну спрямованість, а, отже, притаманними народам, в яких є дуже сильне релігійне начало, що стоїть на заваді перетворенню самих цих народів в нігілістичну масу. До таких народів дисертант відносить слов'ян і вбачає велику загрозу для свідомості цих народів у процесі раціоналізації міжособистісних взаємин та у впливі на них різного роду маніпуляційних заходів. Зважаючи на те, що різні маніпуляційні чинники можуть призвести до перетворення народів у слухняний і бездумний натовп, слід з великою обережністю сприймати будь-які впливи на масову свідомість з огляду на те, що історія дає безліч прикладів того, як за допомогою маніпуляцій їх можна перетворити або в натовп, або в контрольовану, знеособлену масу.

Для сучасної України проблема мас і натовпів є надто актуальною. В контексті цієї проблематики мають сенс дослідження тих процесів, які мають місце у сучасному українському суспільстві.

Нинішній етап становлення державності в Україні пов'язаний із великою кількістю масових явищ, виступів, мітингів, демонстрацій, що є ознакою боротьби за відповідні структури в самому суспільстві. Україна зіткнулася з проблемою зовнішніх маніпуляцій, перед дією яких вона не спромоглася встановити певних бар'єрів. Тому, зараз відбувається часто відверта боротьба на теренах України за вплив на наше суспільство між зовнішніми технологами-маніпуляторами. Окрім природних мас, автор дисертаційного дослідження аналізує і штучні маси, розширює класифікацію, дану Фрейдом, і поряд з армією і церквою відносить до штучних мас школи, в'язниці, медичні заклади та масу-апарат, тобто управлінську масу. Кожна із перерахованих мас аналізується крізь призму дії таких чинників як муштра, нагляд, контроль, які потрібні для підтримки ідентифікації в масі.

Дисертант встановлює подібні характеристики в ході впливу на всі ці різновиди мас. Муштра, що зародилася в монастирях, потім перейшла до війська, а потім, за аналогією, впроваджувалася і в інші види мас. При допомозі тотального нагляду і контролю здійснюється невидиме управління масами та масовою свідомістю. Ціла система управління, до якої входять анатомо-політика (термін Фуко), режими, розпорядки, ціла низка систематизованої документації заганяють кожного індивіда в певні, обмежені для нього, рамки, що нагадують келію монаха. Ця система управління штучними масами підтримується масою-апаратом, що є знеосібленим елементом самої системи. Маса-апарат виявляє гнучкість під впливом ситуації і є спроможною до самовідтворення. Новим в дисертаційному дослідженні є виведення сучасного елементу - публіки, який став можливим в результаті кінця історичного розвитку. Це продукт світової цивілізації, "герой нашого часу". Публіка увібрала в себе всі головні характеристики мас минулого і стала, таким чином, характеристикою сучасної епохи. По суті, публіка - це той різновид маси, який не лише схильний до чужих впливів, але й прагне, щоб на нього впливали. Поряд із появою публіки з'явилися і технології маніпуляції, що виростили в цілі науки. Ці маніпуляційні технології набули тотального характеру. Увесь світ охоплений маніпуляціями, будь-то економіка, культура чи політика. Цей висновок дає підстави говорити про тоталітарний характер сучасності. Але цей тоталітаризм особливого роду. Він не зрощує вождів, а продукує функціонерів, чиновників від мас, якими є президенти, депутати, міністри, увесь апарат. Ці функціонери-маніпулятори покликані охороняти свою гегемонію від вторгнення ззовні, бо будь-які внутрішні порухи до зміни існуючого стану стають неможливими, вони виштовхуються у маргінальні сфери.

Таким чином, сучасний тоталітаризм претендує на створення власної системи тотального панування та на підживлення технік натовпоутворення задля досягнення емоційної сприйнятливості для маніпуляцій. Новітній тоталітаризм пройшов тривалий шлях вироблення своїх технологій, особливо через ангажування штучних мас за допомогою муштри, дисципліни, анатомо-політики, маси-апарату, системи контрольно-наглядових органів. Ефект тотальності підсилюють культуріндустрія, ЗМІ та техніки маніпулювання масовою свідомістю. Все це підтверджує існування двох великих загроз - втрати людськості та втрати історичності. Обидві загрози є реальними і потребують усвідомлення, бо характеризують нинішній етап у розвитку масового суспільства.

В результаті дисертаційного дослідження було також встановлено, що соціально - філософські концепції мас не втратили в цілому своєї актуальності і можуть слугувати адекватним інструментом для аналізу масовидних процесів сучасності.

Список робіт, опублікованих по темі дисертації:

Аналіз масової душі у творчості Г.Лебона // Вісник Київського національного університету ім.Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. - Київ. - 2000. - Вип.32. - С. 23 - 26.

Масове суспільство як об'єкт соціально-філософського дослідження у XX столітті // Культура народів Причорномор'я. - Сімферополь. - 1999. - №7. - С.193 - 196.

Проблема розриву ідентичності в натовпі // Культура народів Причорномор'я. - Сімферополь. - 2000. - №.15. - С.142 - 145.

АНОТАЦІЇ.

Омельченко Ю.В. Маса і натовпи: соціально-філософський аналіз. - Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеню кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03 - соціальна філософія та філософія історії. - Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2001.

Дисертація присвячена дослідженню соціально – філософських концепцій мас і натовпів та їхніх евристичних можливостей при аналізі масовидних процесів. Простежено теоретичні витoki аналізу масовидних соціальних явищ, проаналізовано передумови виникнення масового суспільства, досліджено головні характеристики натовпу та проаналізовано фактори, що призводять до розриву ідентичності у натовпі, осмислено роль мас і натовпів в ході бунтів і революцій на прикладі Росії й України, доведено, що поряд із церквою і військом до штучних мас належать школи, медичні заклади, в'язниці, управлінський апарат, виведено наявність сучасного посткласичного різновиду мас – публіки, з'ясовано головні принципи маніпуляції масовою свідомістю та проаналізовано ряд практик маніпуляції масами і доведено наявність тотального характеру маніпулювання.

Ключові слова: натовп, маса, бунт, революція, природні маси, штучні маси, дисципліна, муштра, нагляд, контроль, маніпуляція масовою свідомістю, громадська думка, публіка, ера мас, паніка, деструктивність, масове суспільство.

Омельченко Ю.В. Массы и толпы: социально-философский анализ. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата философских наук по специальности 09.00.03 - социальная философия и философия истории. - Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, 2001.

Диссертация посвящена исследованию социально – философских концепций масс и толп, а также их эвристических возможностей при анализе массовидных процессов. Исследованы теоретические истоки анализа массовидных социальных явлений, проанализированы предпосылки возникновения массового общества, исследованы основные психологические характеристики толпы и проанализированы факторы, которые приводят к разрыву идентичности в толпе, осмысленно роль масс и толп в ходе бунтов и революций на примере России и Украины, доказано, что наряду с церковью и армией к искусственным массам относятся школы, медицинские учреждения, тюрьмы, управленческий аппарат, выведено наличие современной постклассической разновидности масс - публики, выяснены основные принципы манипуляции массовым сознанием и проанализирован ряд практик манипуляции массами и доказано наличие тотального характера манипулирования.

В диссертации анализируются социально – философские концепции, в которых проблема масс и толп возводилась в ранг глубокого философского исследования. В этих концепциях констатировался факт возникновения массового общества и подвергались анализу предпосылки и возможные последствия этого явления для человечества в целом и для Европы в частности. Большинство из исследованных социально – философских концепций появились в период становления и развития массового общества и массового сознания. Философские теории масс и толп этого периода в основном довольно пессимистичны в оценках будущего зарождающегося массового общества и роли индивида в нем. Этот пессимизм свойственен и философским концепциям более позднего периода, которые подвергали критическому анализу не только фундаментальные основы массового общества, но и очертили современное состояние этого социального явления в его перспективе.

В диссертационном исследовании доказано, что многие социально – философские концепции могут выступать инструментом для анализа массовидных процессов современности, а некоторые из них положены в основу имеющихся техник манипуляции массовым сознанием и играют практическую роль в процессе целенаправленного влияния на массы.

Ключевые слова: толпа, масса, бунт, революция, природные массы, искусственные массы, дисциплина, муштра, надзор, контроль, манипуляция массовым сознанием, общественное мнение, публика, эра масс, паника, деструктивность, массовое общество.

Omelshenko Yu. V. Masses and Crowds: social-philosophy Analysis. - Manuscript.

The thesis for the academic degree of the Candidate of Philosophic Sciences, speciality 09.00.03-Social Philosophy and Philosophy of the History. - Taras Shevchenko Kyiv National University, City of Kyiv, 2001.

The thesis is dedicated to the research into socio-philosophic concepts of masses and crowds, and their heuristic potential for the analysis of mass-like processes. The theoretic sources of the analysis of mass-like social phenomena have been identified; the pre-requisites for the emergence of the mass society have been analysed; the major characteristics of the crowd have been studied, and the factors causing the break-up of the identity in a crowd have been analysed; the role of masses and crowds during riots and revolutions has been studied on examples of Russia and Ukraine; it has been proven that schools, health-care establishments, prisons, and bureaucracy are artificial masses together with the church and the military; the availability of the contemporary variety of masses-the public-has been demonstrated; the major principles of the manipulation of the mass conscience have been identified and a number of practices of the manipulation of masses have been analysed; the availability of the total nature of the manipulation has been proven.

Key words: crowd, mass, riot, revolution, natural masses, artificial masses, discipline, drill, supervision, control, manipulation of the mass conscience, public opinion, public, era of masses, panic, destructiveness, mass society.